

Tasavvufa Göre İlâhî Hakikatlerin İdrâkinde Aklın Konumu

BEKİR KÖLE

Y. Doç. Dr. | Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü

Özet: Bireye dünyevî meselelerde yol gösterici bir meleke olarak akıl, bir kısım ilâhî hakikatleri kavramada yetersiz kalmakta, hatta bazen bir bağ ve engel olabilmektedir. Bundan dolayı sûfiler, akli tümünden reddetmemişler; sadece kategorize edip sınırlarını belirlemişlerdir. Cüz'î ve küllî olmak üzere başlıca iki ana kategoriye ayırdıkları aklın cüz'î olanını sahalarında yetersiz görmüşlerdir. Allah'a ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'e itaat eden küllî akla ise çok değer vermişlerdir. Bunun yanında keşf ve ilhâm gibi kendilerine göre çok daha üstün idrâk vasıtalarının varlığını da kabul etmişlerdir. Bu kapsamda çalışmada, bir kısım sûfilerin, aklın hangi mertebesinde ilâhî hakikatlere ulaşmada yetersiz kaldığı, tasavvufu akla önem verilmediğine dair kanaatlerin doğruyu yansıtıp-yansıtmadığı ve tasavvufun akıl dışı değil de akıl üstü bir disiplin olduğu düşüncesi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Akıl, keşf, tasavvuf, idrâk, ilâhî hakikat.

The Location of the Mind in Apperception of Divine Truths According to Sufism

BEKİR KÖLE

Assist. Prof. | İğdır University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences

Abstract: The mind which is guiding the person about worldly matters as a natural faculty is insufficient to understand the divine truths and sometimes it can be a tangle or obstacle. Therefore the Sufis do not refused the mind altogether but they only categorized and identified the boundaries of the mind. They devoted the mind into two main categories as particular- universal (juz'i- kulli) and they think that particular mind is insufficient in their fields. In addition they have accepted the means of realization as discovery (kashf) and inspiration (ilham) which are more superior than mind according to their ideas. In this paper, some Sufis' opinions about why mind is an obstacle to reach the divine truths are reviewed. In this article first of all the meaning of the mind in the dictionary indicates "obstacle" is examined. Then we are focused on a belief that Sufism does not give importance to mind is true or not. Shortly, it is discussed that Sufism as a discipline is superior to mind and it is not irrational.

Keywords: Mind, inspiration, sufism, comprehension, divine truth.

Giriş

Tasavvufu akılla ilgili görüşlerin değerlendirmesine geçmeden önce aklın lügat anlamı ile sûfilerin akıl tariflerine değinmek faydalı olacaktır. Akıl lügatte, bağlama, engelleme, yasaklama, ahmaklığın zıddı,¹ idrâk, anlayış, zekâ² gibi anlamlara gelmektedir. Akıl, Allah'ın imtihana tabi tuttuğu kullarına lütfettiği bir seciyedir.³ Hak ile bâtıllı ayırmaya yarayan bir nurdur.⁴

Arapçada, “falanca kişinin dili tutuldu, bağlandı” ifadesi, akıl kökünden (a-k-l) fiiliyle ifade edilir.⁵ Tasavvufî açıdan da, aklın en çok dikkat çekilen anlamları “bağ” ve “engel”dir. Akla bu manaların verilmesinin başlıca iki sebebi vardır. Birincisi; cehaletin bir karanlık olması ve aklın nurlandığında bu karanlığı dağıtarak cehaleti engellemesidir.⁶ Şihâbüddin Sühreverdî (v. 632/1234)'ye göre, bazı mutasavvıfların akla akıl demesinin sebebi, aklın basiretini nur kaplayınca, cehalet karanlığının yok olması ve gerçekleri görmeye başlamasıdır. Bundan dolayı ona, cehalete mâni olduğu için “engel” anlamına gelen “akıl” adı verilmiştir.⁷ Ayrıca akıl, kişiyi helake düşülecek yerlerden engellemesi manasında da kullanılmıştır.⁸

Aklı pratik açıdan değerlendiren Âmir b. Kays (v. 146/763) bu hususta, “aklın seni, seninle ilgisi olmayan şeylerden alıkoyabiliyorsa sen akıllısın”⁹, demiştir. Süfyan b. Uyeyne (v. 198/813) ise, “İyiliği

¹ Ebü'l-Fazl İbn Manzûr İbn Mükerrrem Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru'l-Maârif, tahk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Haseballah, Hâşim Muhammed eş-Şazeli, Kâhire tsz., c. IV, s. 3046; İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sıhab*, thk. Ahmed Abdulgafur Attar, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1984, c. VI, s. 1769.

² Es-Seyyid Muhammed Murtaşâ el-Hüseynî, ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs min Cevabirü'l-Kâmûs*, et-Türâsü'l-Arabî, Kuveyt 1998, c. XXX, s. 18.

³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân (Aklın Mahiyeti ve Kur'an'ın Anlaşılması)*, tahk. Hüseyin el-Kuvvetli, ter. Veysel Akdoğan, İşaret Yayınları, İstanbul 2006, s. 207.

⁴ Cahid Baltacı, *Tasavvuf Lügati*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2011, s. 23.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 3046.

⁶ Sühreverdî, Ebû Hafs Şihabüddin Abdulkâdir b. Abdullah, *Avârifü'l-Maârif*, ter. Dilaver Selvi, Umran Yayınları, İstanbul 1995, s. 592.

⁷ Bkz. Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyye, Beyrut 1983, s. 457. Yüksel Göztepe, “Gazali ve Öncesi Bazı Sûfilerin Akla Eleştirel Bakışı”, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl. 8 (2007), sayı. 19, s. 298- 299.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 3046;

⁹ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ubeyd b. Ebi'd-Dünyâ el-Kureşî el-

ve kötülüğü tanıyan akıllı değildir. Ama iyiliği tanıyıp gereğini yapan, kötülüğü tanıyıp ondan sakınan kimse akıllıdır”¹⁰ demiştir. Bu durumda, bireyin akıllı kabul edilebilmesi için, aklının gösterdiği doğruları uygulaması, men ettikleri hususlardan ise uzak durması gerekir. Sûfilere göre; akla “bağ” ve “engel” anlamı verilmesinin ikinci sebebi, cüz’î aklın ilâhî hakikatlere ulaşmadaki engelleyici fonksiyonuyla ilgilidir. Bu durum küllî akıl için geçerli değildir. Çünkü küllî akıl, Allah’a itaat ettiği ve Hz. Peygamber (s.a.s.)’e tabi olduğu için nurlanarak özel bir yeti kazanır. Böylelikle cüz’î aklın sınırlarını aşar ve ilâhî hakikatlerin önünde bir engel olmaktan çıkar.

Aklın hem cehalete hem de ilâhî hakikatlere ulaşmada engel olması bir çelişki değil, aksine, aklın farklı fonksiyonlarıyla algılanmasının bir neticesidir. Sûfilerin ikinci durumda engel kabul ettikleri cüz’î/meâş akıldır. Çünkü aklın bu çeşidi, dünyevi cehaleti engellemede yeterli olup kişiyi aydınlatırken; metafizik meseleleri idrâkte yetersiz kalmaktadır. Sûfilerin akıl eleştirileri, aklın cüz’î olanıyla ilgilidir. Bundan dolayı tasavvufta aklın yerinin doğru anlaşılması için, onların akli nasıl kategorize ettiğini bilmek gerekir.

1. Sûfilere Göre Aklın Mertebeleri

Tasavvufta akıl, değişik mertebelerde ve çok yönlü bir şekilde tanımlanmıştır.¹¹ Bunlardan cüz’î ve küllî akıl şu şekilde ifade edilir: Cüz’î akıl ile dünya işleri; küllî akıl ile de âhîret işleri yürütülür. Aklın ilk çeşidi, ruhun nurundan; ikincisi ise hidayetinin nurundan meydana gelmiştir. Buna göre; cüz’î akıl, bütün insanlarda mevcuttur. Küllî akıl ise sadece tevhid inancına sahip kimselerde bulunur.¹² Bundan dolayı sûfiler, sadece cüz’î akli bazı hususlarda eleştirmiştir. Zira küllî akıl, heva ve hevesten uzak, Allah’ın emirlerine itaat eden akıldır.¹³ Kısaca; onların eleştirdiği akıl ile övdüğü aklın aynı şeyler olmadığı açıktır. Akıl, akl-ı meâş ve akl-ı meâd olmak üzere de ikiye ayrılmıştır. Akl-ı meâş, dünya işlerini düşünen, hak

Bağdadî, *el-Aklu ve Fazlubu*, tahk. Lütfi Muhammed es-Sagîr, Dârü’r-Râye, s. 49.

¹⁰ İbn-i Ebî’-d-Dünya, *el-Aklu ve Fazlubu*, s. 59.

¹¹ Sühreverdî’ye göre; aslında akıl tektir ancak bazen basiretle desteklenip nurlanır, bazen de kendi vasfı ve halinde kalır. Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, s. 593.

¹² Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, s. 592.

¹³ Muhammedî, *Mevlânâ ve Akıl*, s.10.

ve hakikate varamayan akıldır. Akl-ı meâd ise âhireti düşünen ve ilm-i ledünne erip zât-ı ilahiyeye ulaşan akıl olarak tanımlanmıştır.¹⁴

Tasavvufi eserlerde akıl ile ilgili düşünce ve yorumları değerlendiren, aklın hangi mertebesinin kastedildiğini bilmek, o eserin müellifinin akla bakışını doğru anlamak için hayati önem arz etmektedir. Aksi durumda akli, eserin bir yerinde överken başka bir yerde eleştiren bir sûfi/müellifi çelişki içerisinde görme ve yanlış anlama riski doğacaktır. Örneğin; Abdülkerim Cîlî (v. 832/1428), bu yanlış anlamanın önüne şu sözleriyle geçmeye çalışır: “Allah, akıl ile idrâk edilmez dersek, bu sözle muradımız akl-ı meâstır. Ne zaman da “Allah, akıl ile bilinir” dersek, bununla muradımız akl-ı evveldir.”¹⁵ Akl-ı evvel, Allah’tan varlığı kabul eden ilk cevherdir.¹⁶

Cîlî, burada akl-ı evveli akl-ı meâd ve akl-ı küllînin de üzerinde, ona kaynaklık eden bir mertebede görmektedir. Ona göre akl-ı evvel, vücudda ilm-i ilâhînin teşükkül mahallidir. Akl-ı küllî, ilmini akl-ı evvelden alırken; akl-ı evvel ise ilmini doğrudan doğruya Hak’tan alır. Akl-ı meâşın/ cüz’ünün ise akl-ı evvele ulaşma imkânı yoktur. Dolayısıyla kişinin Hakk’ı bilebilmesi için akl-ı evvelin nurundan istifade eden akl-ı küllîye ulaşması esastır.¹⁷

Mevlânâ akl-ı meâştan bahsederken: “O kavil ile ve fiil ile bizim yârimiz olur; hâl hükmüne geldiği vakit ‘lâl’ olur.” diyor. Yani cüz’î akıl, insanlara söz ve işlerinde güzel bir yardımcıdır. Ancak ‘hâl’ söz konusu olunca âciz ve dilsiz kalır ve asla ilâhî sırâ vâkıf olamaz.¹⁸ Aklın marifete erişebilmesi için ilâhî inayete desteklenmesi gerekir. Yoksa o, bu hususları anlamada kördür.¹⁹

¹⁴ Safer Baba, *İstılahat-ı Sofyye*, s.12; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s. 44.

¹⁵ Abdülkerim el-Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, ter. Abdülaziz Mecdi Tolun, İz Yayınları, İstanbul 2002, s. 300-301.

¹⁶ Kâşânî, Abdürrezzak, *Letâifü'l-âlam fi işarâtı eblî'l-ilhâm (Tasavvuf Sözlüğü)*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 396.

¹⁷ Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 297-301.

¹⁸ Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, II, 35, beyit. 2014; http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=892.

¹⁹ Hücvirî, Ali b. Osman el-Cüllâbî, *Keşfü'l-Mabûb*, ter. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 332.

2. Cüz'î Aklın İlahî Hakikatlere Ulaşmadaki Yetersizliği

İlahî hakikatleri idrâk etme hususunda cüz'î akıl yetersiz kalmakta hatta bir engel oluşturmaktadır. Nitekim İmam Şâfî (v. 204/819)'den nakledilen bir beyitte aklın bu engelleyici yönü şöyle ifade edilmektedir:

İdrak-ı ukûlün nihayeti ikâldır, düğümdür

Ve âlemlerin gaye-i sa'yı şaşkınlıktan ibarettir²⁰

Bu beyitten de anlaşıldığı üzere, İmam Şâfî ve onun gibi düşünenlere göre, akıl, bir kısım gerçekleri idrâk etmekten çok uzaktır. Yine benzer bir şekilde, Şems-i Tebrizî'nin (645/1247'de kayboldu) aşağıda verilen beyti de aklın bu engelleyici özelliğini vurgulamaktadır:

Akıl, kişilerin bağıdır, aşk bu bağları çözer

Akıl der ki, taşkınlık etme! Aşk da teklifsiz davran, der²¹

Bu beyte göre kişi, aklını kullanarak çaresiz kaldığı ve takıldığı yerleri aşkla geçebilir. Hakikatlere ulaşmanın aşk merdiveniyle olacağını söyleyen Mevlânâ (v. 672/1273), bu yolun kat edilmesi için (cüz'î) aklın bağından kurtulmak gerektiğini ifade eder.²² Aslında Mevlânâ, aktardığı bu tecrübesiyle sûfilere cüz'î aklın ilgilili düşüncelerinin bir panoramasını sunmaktadır.

Sûfilere göre cüz'î aklın idrâkindeki âcizlik o derece ileridir ki, daha yüksek bir âlemin gözle görünmeyen sınırlarını hesap edemez. Sadece bunlara razı olmamakla kalmaz, aynı zamanda inkâra da yeltenir ve o tür sınırların mümkün olmadığını söyler.²³ Bu nedenle sûfiler cüz'î aklın aşamamış kimselerle, tasavvufun ince ve hususi meselelerini paylaşmaktan çekinmişler, bunları kapalı bir üslup veya sembollerle ifade etmeye çalışmışlar, böylece cüz'î aklın sınırlarını aşamamış kişilerin inkârına neden olmaktan kaçınmışlardır.

²⁰ Ahmed Avni Konuk, *Fususul-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), İstanbul 1994, c. I, s.121.

²¹ Şems-i Tebrizî, *Makâlât*, çev. Mehmed Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2009, s. 42.

²² Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Bütün Eserleri Seçmeler (Divân-ı Kebîr)*, haz. Yakup Şafak, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2010, s. 392.

²³ Kâzım Muhammedî, *Mevlânâ ve Akıl*, İnkılab Yayınları, İstanbul 2007, s. 57.

3. Küllî Aklın Değeri

Sûfilerce küllî akla büyük değer verilmiştir. Çünkü onlara göre küllî akıl, enbiya ve onların varisleri olan evliyânın akıllarıdır. Nâkıs olan insanların akl-ı cüz'ileri de akıldır. Ancak pek kolaylıkla nefsanî arzulara meylettığı için gayet zayıftır.²⁴ Bundan dolayı cüz'î akılla hareket edenler gayb âlemine karşı duyarsızdır. Akla ve mantığa dayanarak tabiat ötesi âlem ve varlıklar hakkında konuşanların bu hâli tam bir sağırlar diyalogudur.²⁵ Tasavvufta bütün âlem, küllî aklın görünüşüdür. Küllî akıl aynı zamanda "*Hakikat-ı Muhammediye*"dir; yani Allah'ın bilgisidir. Bütün varlıkların meydana geleceği zaman ve mekân bu bilgiye göre oluşur.²⁶

Mevlânâ'ya göre cüz'î akılda veya akl-ı meâşta var olan bilgilerin kaynağı küllî akıldır. Küllî akıl öğretmen, cüz'î akıl öğrenci gibidir. Peygamberlerin akılı, küllîdir. Küllî akıl aynı zamanda, ilim ve marifetin kaynağı olan ve peygamberlere vahiy getiren Cebrail (a.s.)'dir. Evliyânın bilgi kaynağı da odur. Bundan dolayı sûfiler hakikî bilgi için o kaynağa yönelmek gerektiğini her fırsatta ifade ederler.²⁷ Erzurumlu İbrahim Hakkı (v. 1194/1780) da, faziletlerinden bahsettiği küllî aklı, insan ruhunun başlangıcı, irfan ehlinin kalb hayatı, Muhammedî nur ve ilâhî aşk olarak tanımlar.²⁸

Mevlânâ küllî akıl ile cüz'î akıl arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade eder: "Akl-ı cüz'î gâh üstündür, gâh baş aşağı, akl-ı küllî ise bütün hâdiselerden kurtulmuştur."²⁹ Çünkü cüz'î akıl, karşısına çıkan her problemi aşmada yeterli olmazken; küllî akıl, ilâhî hida-

²⁴ Mevlânâ Celaleddin Rûmî, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, ter. ve şerh. Ahmed Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın- Mustafa Tahralı, Kitabevi, İstanbul 2005, c. II, s. 387, beyit. 3350.

²⁵ Süleyman Uludağ, "*Hz. Mevlânâ'da Akıl, Nakil, Vahiy İlişkisi*", www.semazen.net, erişim tarihi: 18.02.2012.

²⁶ Mevlânâ, *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi*, İnkılâp Yayınları, ter. ve şerh. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1983, c. IV, s. 608, beyit 3259.

²⁷ Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, II, 35, beyit. 2014; http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=892.

²⁸ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifênâme*, sad. Duralı Yılmaz- Hüsnü Kılıç, Çelik Yayınevi, İstanbul 2011, s. 448.

²⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, ter. Veled İzbudak, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990, c. III, s. 92, beyit. 1145; Nejdet Durak, "Mevlânâ ve Kant Felsefesinde Aklın Değeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2007/2, sayı. 19, s. 32.

yetin nuruyla yolunda hiçbir engel tanımamaktadır. Akıl insana; ilâhî bir lütuf, bir kılavuz olarak gören Mevlânâ akl-ı külliyi en yüce değer olarak tanımlar ve nebilerin ve velilerin sahip olduğu bu manevî yeti karşısında cüz'î aklın yetersizliğine işaret eder.³⁰ Yine ona göre akıl kabuktur; aklın akı ise içtir. İç arayan, öz isteyen kabuktan, deriden yüzlerce defa usanmıştır.³¹ Bundan dolayı içe nüfuz etmek isteyen ilk etapta kabuğu aşması gerektiği gibi; aklın aklına/küllî akla ulaşmak isteyen de öncelikle kendi cüz'î aklını aşması gerekir. Mevlânâ'ya göre akl-ı meâş, insanı dünyevî işlerle meşgul eder; uhrevî işlere nazaran acıdır ve deve dikenidir. Yani akl-ı meâş, insanı bu dünya dikenlikleri arasında ve acı hükümler içinde her tarafa çekip durur.³² Evliyâ ise akılları idare eden akıllardır. Kendileri küllî akla vasıl olduklarından, bütün akılları bu küllî akıl mertebesine kadar, develere yular takıp çektikleri gibi, çekip götürürler. Yani diğer akıllar, evliyânın akıllarına bu şekilde tabi olur. En başta ise Hz. Peygamber (s.a.s.)'in akı, bütün Müslümanlara kılavuzluk yapmaktadır.³³

Sultan Veled (v. 712/1312)'e göre; gönül azabından kurtulmak için cüz'î aklın küllî akla ulaştırılması gerekmektedir.³⁴ Akıl ise imanla irtibat kurduktan ve imanî akla dönüştükten sonra artık cüz'î akıl olmaktan çıkar. Zira bu akıl, cüz'î olarak kaldığı sürece duyuların sınırlı dünyasının dışına çıkamaz. Ancak imanla barıştıktan ve onunla bir uzlaşma sağladıktan sonra imanî akıl bineği vasıtasıyla duyular dünyasından çıkar; melekût âleminin oluşturduğu daha yüksek âlemlere ulaşır.³⁵

4. Akıl Ötesi Özelliğiyle Tasavvuf

Tasavvufta nuranî bir latife olan ve ilâhî nurdan yardım alan akıl,³⁶ Müslümanların mükellef kabul edilmesinde temel bir şarttır.

³⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 299, beyit. 3744; Durak, *Mevlânâ ve Kant Felsefesinde Aklın Değeri*, s. 32.

³¹ Mevlânâ, *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi*, c. III, s. 165, beyit. 2529- 2532.

³² Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, c. II, s. 169, beyit. 2536.

³³ Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, c. II, s. 170, beyit. 2537-2538.

³⁴ Bkz. Hülya Küçük, *İntibâ-name-i Sultan Veled*, Ataç Yayınları, İstanbul 2010, s. 321, beyit 2850.

³⁵ Muhammedî, *Mevlânâ ve Akıl*, s.20.

³⁶ Safer Baba, *Istılabât-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye (Tasavvuf Terimleri)*, Heten Ketan

Bundan dolayı hiçbir İslâmî disiplinin akli hiçe sayması mümkün değildir. Tasavvuf ilminin “*mâverâü'l-akl (akıl üstü/ötesi)*” olması, bu disiplini dışarıdan gözlemleyenler tarafından bazen yanlış algılanarak onun akla önem vermeyen bir ilim olduğu intibahını oluşturmuştur. Ancak gerçekte tasavvuf da, akla bütün ilimler gibi gerektiği önemi ve değeri vermektedir. Bununla birlikte dinî sahada, özellikle gnostik bilgi (marifetullah) konusunda, aklın ötesinde keşf, ilham ve sezgi gibi idrâk vasıtalarını kullanmaktadır. Örneğin İbn-i Arabî (v. 638/1240), sürekli manevî tecrübe ve keşf yolu ile bilgi edinmenin önemine ve bu bilginin kuşatıcılığına vurgu yapar. Zâhirî sûretlere takılarak aklın istidlâl yoluyla hakikati arayanların, hakikatin ancak en aşağı mertebesine ulaşabileceklerini söylemektedir.³⁷

Bir ilmin “*akıl ötesi*” olması, onun “*akıl dışı*” olduğu anlamına gelmez. Ayrıca tasavvuf, mistik yönü gereği, her şeyi akılla halletmeye çalışan akılcı (rational) bir yapıda değildir. Bu yönüyle, aklın önceliğinin birinci sırada olduğu felsefe ve kelâm gibi ilimlerden ayrılır. Zira tasavvuf, cüz’î akıl ile üstün hakikatlere ve ilâhî sırlara ulaşmanın imkânsızlığını savunur. Bu nedenle aklın, Rububiyet sırlarına ulaşmak için değil; kulluk vazifelerini yerine getirmek için bir araç olduğu söylenmiştir.³⁸

5. Cüz’î Aklın Eleştirisi

Kur’ân ve sünnette cüz’î aklın idrâk edemeyeceği meselelerin olduğu bildirilmiştir.³⁹ Örneğin; Allah’ın zâtı, ruhun mahiyeti ve kıyamet vakti gibi hususlar bunlardandır. Tasavvufta cüz’î aklın ikinci planda olması, giremediği ve söz sahibi olmadığı bazı alanların bulunmasından dolayıdır. Bunlardan birincisi; tasavvufun öze ve içe dönük yapısıyla alakalıdır. Yani onun, İslâm dininin mistik/sırrî

Yayınları, İstanbul 1998, s. 11.

³⁷ M. Mustafa Çakmaklıoğlu, “Muhyiddin İbnü'l-Arabî’ye Göre Dil-Hakikat İlişkisi Marifetin İfadesi Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 27.

³⁸ Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yayınları, İstanbul 2006, s. 79.

³⁹ Detaylı bilgi için bkz. Naim Şahin, “Kur’an-ı Kerim’de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. VIII, Konya 1999, s. 239- 241.

ve esoteric/bâtınî veçhesini oluşturmasıdır.⁴⁰ Ancak tasavvufun bâtinî yönü, onun zâhirden kopuk ve dinin temel kaidelerine uymayan bir ilim olduğunu göstermez. Bâtının zâhire uygunluğu sûfilerin hassas olduğu bir husustur. Ebû Sâid Harraz (v. 277/890)'ın “Zâhire muhalif olan her bâtin, bâtıldır”⁴¹ sözü, bunu veziz bir şekilde ifade etmektedir. Yine benzer şekilde, Ebû Süleyman ed-Dârânî (v. 215/831)'nin “Bazen kalbime bu topluluğa ait nüktelerden bir nükte gelirdi de, ben onu iki adil şahit: ‘Kur’ân ve Sünnetle doğrulatmadıkça kabul etmezdim”⁴² sözü de tasavvufta zâhir-bâtın uyumunun ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Bir hâl ilmi olan tasavvufta aklın ikinci planda kalmasının diğer bir sebebi; tasavvufun sezgiyle vasıtasız idrâke/kavrayışa yer vermesidir. Sezginin yaygın tanımı doğrudan doğruya kavramadır. Sezgide, kavramanın direkt olması ise akılda olduğu gibi bir çıkarımın, nedenlerin, öncüllerin, bir tanımlama işleminin, doğrulamanın, sembollerin ve bir düşünme sürecinin bulunmaması anlamına gelir. Sezgi, tek bir zihin işleminde apaçık ve kesin bir kavrama olup saf ve berrak bir şekilde ortaya çıkar. Bu tür bilgiler şüphesizdir ve bunların doğruluğunun ve kesinliğinin ispatı söz konusu olamaz.⁴³

Mutasavvıfların akli hedef alan eleştirileri genelde, aklın kendisine ait alanın sınırlarının dışına çıkmasından dolayıdır. Mesela Gazâlî (v. 505/1111), devamlı akli rehber edinen felsefenin tabii ilimler ve matematik kısmına değil tabiatüstü kısmına dair görüşlerine karşı çıkmıştır. Çünkü tabiatüstü, aklın uzmanlık alanı değildir. Akıl, uzmanlık alanına giren tabii ilimler ve matematikte verimli çalışmalar yaparak ortaya sağlam prensipler ve titiz ölçüler koymayı başarabilir. Ancak aklın bu alanlardaki başarısı bazılarını yanılgıya düşürerek onları, aklın her yerde söz sahibi olabileceği düşüncesine

⁴⁰ Süleyman Uludağ, “Hz. Mevlânâ'da Akıl, Nakil, Vahiy İlişkisi”, (30.01.2008) 26.12.2012. http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=892

⁴¹ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfîyye*, tahk. Ahmed eş-Şirbâsî, Dâru's-Şa'b, Kâhire 1998, s. 74.

⁴² Abdülkerim Kuşçyri, *er-Risâletü'l-Kuşeyriye*, tahk. Abdülhalim Mahmud- Mahmud b. eş-Şerif, Dâru's-Şa'b, Kâhire 1989, s.67.

⁴³ İsmail Köz, “Sezginin Bilgideki Yeri ve Önemi”, *Kelam Araştırmaları*, 3:1 (2005), s. 25, 38.

sürüklemiştir. Onlara göre akıl, hem tabiat hem de tabiat ötesinde; hem somut hem soyut kavramlar alanında; hem şahadet hem de gayb âlemi hakkında söz sahibi olabilir. Bu temel yanlışlığa kapılan kimseler, akli tabiatüstü alanına dâhil ettikleri için başarısız olmuşlardır.⁴⁴ Sûfiler aslında, faaliyet ve yetki alanı maddî âlemden ibaret olan insan aklının önem ve değerini her vesile ile ifade etmişlerdir.⁴⁵ Dolayısıyla onlar, sahasında kaldığı sürece cüz'î akli eleştirmemişlerdir. Aklın yetersiz görülmesi, dinî/ilâhî meselelerin belli bir kısmıyla sınırlıdır. Dünyevî ve sosyal alanla ilgili olarak aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Nitekim sûfiler hem dinî hem de dünyevî alanda aklın önemli bir işlevi olduğunun altını çizerek. İlk sûfilerden itibaren tarih boyunca bu durumu bütün mutasavvıflarda gözlemlemek mümkündür.⁴⁶ “*el-Munkız*”ı şerh eden Abdülhalim Mahmud’a göre, aklın tabiat ötesi alanda başarısız olması sebebiyle terk edilmesi, onun hor görüldüğü anlamına gelmez. Çünkü akıl, kendi alanında kullanıldığında ona gerçek değeri verilmiş olur. Zira akla sırt çevrilmesi, sadece metafizik alanlarla sınırlıdır. Aksi takdirde aklın uzmanlık alanı dışında zorlamalı bir şekilde kullanılması başarısızlığına neden olur.⁴⁷

Sûfilerin akıl karşısındaki tavrını Ertuğrul (v. 1946) şu şekilde ifade etmiştir: “Mükâşefe erbâbı olan Müslümanlar, akli hiçbir zaman terk ve ihmâl etmemişlerdir. Ancak akli, idrâk edebileceği gerçekler için kullanmışlardır. Aklın idrâkten âciz kaldığı hakikatleri ise, keşf ve ilhâm vasıtasıyla anlamaya çalışmışlardır.”⁴⁸ Buna rağmen, felsefe ve kelâmda aklın aşırı saygı görmesi ve tasavvufun da akıl ötesi vasıtaları kullanması gibi sebepler, tasavvufta akla değer verilmediği gibi bir yanlışlığa sebep olmuştur. Aslında tasav-

⁴⁴ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, Gazâlî, *el-Munkizu mine'd-Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, şerh: Abdülhalim Mahmud, ter. Salih Uçan, Kayhan Yayınları, İstanbul 2008, s.75.

⁴⁵ Süleyman Uludağ, “Akıl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, c. II, s. 247.

⁴⁶ Uludağ, “Hz. Mevlânâ'da Akıl, Nakil, Vabiy İlişkisi”, www.semazen.net, erişim tarihi: 18.02.2012.

⁴⁷ Gazâlî, *el-Munkizu mine'd-Dalâl*, s. 430.

⁴⁸ İsmail Fenni Ertuğrul, *Lügatçe-i Felsefe*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341/1922, s. 445; İsa Çelik, “Muhammed İkbâl'de Akıl ve Aşk”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 9 (2008), sayı: 22, s. 42.

vufta akıl, ihmal edilmiş değildir. Bilakis sûfiler tarafından yeri geldikçe aklın değeri vurgulanmıştır. Sûfiler, akletmeyi ve düşünmeyi tavsiye eden âyetlerin yanında akılı öven hadislere de eserlerinde yer vermişlerdir. Örneğin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in "Ashabımın en faziletli ve en hayırlı olanları, en takvalı olanlarıdır." hadisinde Ebû Saîd, "onların en takvalı olanları" ifadesini "onların en akıllılarıdır" şeklinde anlamıştır.⁴⁹ Gazâlî de Allah'ın yarattığı ilk şeyin akıl olduğu, kişiye ondan daha değerli bir şey verilmediği ve onun kötülüklerden koruduğuna dair pek çok hadis nakletmiştir.⁵⁰

Sûfiler, bilinenin aksine, aslında akla büyük bir değer atfetmişlerdir. Örneğin "Hilyetü'l- Evliyâ"da "İmandan sonra kula verilen en değerli şey akıldır." ifadesine yer verilmiştir.⁵¹ İbn Arabî de, "Allah'ın ilk yarattığı, akıldır"⁵², "Allah'ın ilk yarattığı kalemdir"⁵³ hadislerini birlikte değerlendirerek kalem olan aklın ilk yaratılan şey olduğunu belirtmiştir. Ona göre akıl, örneksiz yaratılan ve Allah'tan zuhur eden ilk varlıktır.⁵⁴

Gazâlî'ye göre sûfiler, aklın eleştirildiğine dair de bir kısım sözler söylemiştir. Ancak bu eleştirilerde, insanların münazaralarda birbirlerini yenmek ve ilzam etmek için kullandıkları akılı ve akıl ilimlerini hedef almışlardır. Bir kısım Sûfiler, insanların birbirlerine üstünlük kurmak amacıyla kullandıkları aklın, takdir edilmesi gereken akılla ilgisi olmadığını anlatamadıkları için akılı eleştirmek zorunda kalmışlardır. Buna rağmen akılı eleştirmeyi uygun bulmayan Gazâlî, "Allah'ın övdüğü akıl yerildiğinde, geriye övülecek ne kalır?"

⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-Metâlibü'l-Âliye biZevâidil-Mesânidi's-Semâniye*, tahk. Ömer İman Ebu Bekir, Dâru'l-Âsime, Dâru'l-Gays, c. XII, hadis no:2779, s. 108.

⁵⁰ Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmid-d-Dîn*, Dâru'ş-Şa'b, trz., c. I, s. 141-144.

⁵¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1988, c.II, s.203.

⁵² İbn-i Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fetbu'l-Bârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379, VI, 289; Aclûnî, Ebû'l-Fida İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzilu'l-İlbâs*, Beyrut: Müessesetü Menâhili'l-İrfân, ts.; Dimaşk: Mektebetü'l-Gazâlî, ts., I, 236-237, 263.

⁵³ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, Sünen-i Tirmizî, Mektebetü'l-Mearif, Riyad, tsz., Kader, 17; Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, *Sünenü Ebi Davud*, Mektebetü'l-Mearif, Riyad tsz., Sünnnet, 17.

⁵⁴ İbn Arabî, Muhyiddin, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2008, c. IX, s.47.

demekle bir sūfî olarak akla verdiği değeri veciz bir şekilde ortaya koyar.⁵⁵

Sonuç

Aklın sözlükteki “engel” mânâsı, sūfîler tarafından genel olarak iki şekilde yorumlanmıştır. Bunlardan birincisi, aklın cehalete engel oluşu; diğeri ise ilâhî hakikatlere ve tabiat ötesi âleme ulaşmaya engel oluşuyla ilgilidir. Ancak ikinci durumda engel görülen akıl, cüz’î akıldır.

Sūfîler, aklı genelde küllî ve cüz’î akıl olmak üzere iki kısımda mütalaa etmiş ve bu konudaki eleştirilerini cüz’î akla yöneltmişlerdir. Onlar, bu aklın tabiî ilimler ve maddî âlem hakkındaki yetkisine karşı değildir. Dinin pratik alanda yaşanması bu aklın varlığını gerektirir. Aklı olmayanın dinî konularda sorumluluğu da yoktur. Sūfîler, cüz’î aklın sadece metafizik konularda söz sahibi olamayacağını ifade etmişlerdir. Tasavvuf ehli, yeri geldikçe aklın nuranî bir latife ve şerefli bir varlık olduğunu ifadeden de geri kalmamışlardır. Ancak onların cüz’î aklı hedef alan bazı eleştirileri, aklı değersiz gördükleri şeklindeki yanlış bir algıya sebep olmuştur.

Tasavvuf, yapısı itibariyle felsefe ve mantık gibi tamamen akla dayalı bir ilim olmadığı gibi; akıl dışı bir ilim de değildir. Bâtınî ve sırrî yönüyle akıl ötesi bir ilim olan tasavvuf, aklı da etkin bir şekilde kullanmaktadır. Ancak ihtiyaç duyulan durumlarda da keşf ve ilham türü bilgi kaynaklarını devreye koymuştur. Bundan dolayı tasavvuf, “*aklın nihayeti*” olarak görülmüştür. Bu söz, tasavvufta akıl üstü melekeler ve sıçramış akla duyulan ihtiyacı ifade etmektedir.

Tasavvufta aklın yetersizliği, daha çok tabiat ötesi alanla ilgilidir. Zira bu alana akılla değil, keşf ve ilham türü idrâk vasıtalarıyla ulaşılır. İnsanın akılla çözemediği nice ilâhî sırlar ve hikmetlerin olduğu bilinen bir gerçektir. Bu yüzden sūfîler, aklın kavrayamayacağı konulardan herkese bahsetmemişler; bahsetmek gerektiğinde ise bunları işaret ve sembollerle ifade etmeye çalışmışlardır. Çünkü dilin sınırları, yüce hakikatleri ifade etmeye kâfi değildir. Dolayısıyla-

⁵⁵ Gazâlî, *İbyâ*, I, 152.

la tasavvufun akılı aşan bazı meselelerini idrâk edebilmek için manevî tecrübeye ihtiyâç vardır.

Akıl ancak, imanla aydınlandığında ve cüz'î olmaktan çıkıp küllî boyuta ulaştığında ilâhî hakikatleri kavrama hususunda ayrı bir yeti kazanır. Bu şekildeki bir küllî akıl, peygamberlerin ve velilerin aklından beslenir. Çünkü akılların akılı, Hz. Peygamber (s.a.s.)'dir. İnsanların, küllî akılı elde edebilmeleri için de Hz. Peygamber (s.a.s.)'in küllî aklından istifade etmesi gerekir.

Genel olarak sûfiler, akıl hakkında olumsuz bir bakış açısına sahip değildir. Böyle bir olumsuz algı, önemli ölçüde, onların akıl hususundaki görüşlerinin detaylarına tam vâkıf olamamaktan kaynaklanmaktadır.

Kaynaklar

Aclûnî, Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs*, Beyrut: Müessesetü Menâhili'l-İrfân, ts.; Dımaşk: Mektebetü'l-Gazâlî, tsz.

Baltacı, Cahid, *Tasavvuf Lügati*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2011.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005.

el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sıhab*, tahk. Ahmed Abdulgafur Attar, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1984.

el-Cilî, Abdülkerîm, *İnsân-ı Kâmil*, ter. Abdülaziz Mecdi Tolun, İz Yayınları, İstanbul 2002.

Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye Göre Dil-Hakikat İlişkisi Marifetin İfadesi Sorunu", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Çelik, İsa, "Muhammed İkbâl'de Akıl ve Aşk", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı 22, 2008.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, *Sünenü Ebi Davud*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad tsz.

Erginli, Zafer, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yayınları, İstanbul 2006.

- Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, sad. Duralı Yılmaz- Hüsnü Kılıç, Çelik Yayınevi, İstanbul 2011.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İbyâu Ulûmid'd-Dîn*, Dâru's-Şa'b, tsz.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Munkizu mine'd-Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, şerh: Abdülhalim Mahmud, ter. Salih Uçan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2008.
- Göztepe, Yüksel, "Gazali ve Öncesi Bazı Sûfilerin Akla Eleştirel Bakışı", *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı. 19, 2007.
- Hücvirî, Ali b. Osman el-Cüllâbî, *Keşfü'l-Mabçûb*, ter. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- İbn Arabî, Muhyiddin, *Fütûbât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayınları, İstanbul 2008.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ubeyd b. el-Kureşî el-Bağdadî, *el-Aklu ve Fazlubu*, tahk. Lütfi Muhammed es-Sagîr, Dâru'r-Râye, yy., tsz.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-Metâlibul-Âliye biZevâidil-Mesânidi's-Semâniye*, tahk. Ömer İman Ebu Bekir, Dâru'l-Âsıme, Dâru'l-Gays, Riyad 1998.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fetbu'l-Bârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fazl İbn Mükerrrem Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru'l-Maârif, tahk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Haseballah, Hâşim Muhammed eş-Şazeli, Kâhire tsz.
- Kâşânî, Abdürrezzak, *Letâifu'l-A'lâm fi İşarâtı Eblî'l-İlbâm (Tasavvuf Sözlüğü)*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Konuk, Ahmed Avni, *Fususul-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), İstanbul 1994.
- Köz, İsmail, "Sezginin Bilgedeki Yeri ve Önemi", *Kelam Araştırmaları*, sayı 3(1), 2005.
- Küçük, Hülya, *İntihâ-name-i Sultan Veled*, Ataç Yayınları, İstanbul 2010.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risâletül-Kuşeyriye*, tahk. Abdülhalim Mahmud-

- Mahmud b. Eş-Şerif, Dâru'ş-Şa'b, Kâhire 1989.
- Muhammedî, Kâzım, *Mevlânâ ve Akıl*, İnkılab Yayınları, İstanbul 2007.
- Rûmî, Mevlânâ Celâleddin, *Mesnevi*, ter. Veled İzbudak, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990.
- Rûmî, Mevlânâ Celâleddin, *Bütün Eserleri Seçmeler (Divân-ı Kebîr)*, haz. Yakup Şafak, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2010.
- Rûmî, Mevlânâ Celâleddin, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, ter. ve şerh. Ahmed Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın- Mustafa Tahralı, Kitabevi, İstanbul 2005.
- Rûmî, Mevlânâ Celâleddin, *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi*, İnkılap Yay., ter. ve şerh Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1983.
- Safer Baba, *Istılâbât-ı Sofîyye fî Vatan-ı Asliyye (Tasavvuf Terimleri)*, Heten Keten Yayınları, İstanbul 1998.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihabüddin Abdulkâdir b. Abdullah, *Avârifü'l-Maârif*, Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut 1983.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihabüddin Abdulkâdir b. Abdullah, *Avârifü'l-Maârif*, ter. Dilaver Selvi, yay. Umran Yayınları, İstanbul 1995.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtü's-Sûfîyye*, tahk. Ahmed eş-Şirbâsî, Kitâbü'ş-Şa'b, yy., 1998.
- Şahin, Naim, "Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 8, 1999.
- Tebrizî, Şems, *Makâlât*, çev. Mehmed Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2009.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünen-i Tirmizî*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad tsz.
- Uludağ, Süleyman, "Akıl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Uludağ, Süleyman, "Hz. Mevlânâ'da Akıl, Nakil, Vahiy İlişkisi", (30.01.2008) Erişim Tarihi: 26.12.2012, http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=892
- Zebidî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevabiri'l-Kâmûs*, et-Türâsü'l-Arabî, Kuveyt 1998.